

OVER HET PROBLEEM VAN EEN MARXISTIESE “STAATSAFLEIDING” – Robert Katzenstein

I

De laatste tijd vindt er rondom de kwestie van een marxistische afleiding van de burgerlijke staat een levendige discussie plaats. In deze discussie treedt een groep schrijvers naar voren, die weliswaar ieder afzonderlijk zeer verschillende opvattingen hebben, maar in de staatsafleiding uitgaan van een gemeenschappelijk basisprincipe. (1)

Bij elk van hen ligt aan de afleiding in laatste instantie het dubbelkarakter van de arbeid ten grondslag. De kern van een dergelijke staatsafleiding kan men globaal als volgt samenvatten: De warenproductie berust op de maatschappelijke arbeidsdeling. Daarmee splitst zich het reproductieproces in twee afzonderlijke sferen: productie en cirkulatie. In de cirkulatie staan de warenbezitters als gelijkwaardige en in hun beslissingen vrije subjecten tegenover elkaar. Dit is de voorwaarde van de warenruil; elke andere verhouding zou het maatschappelijk reproductieproces verlammen. Met het volledig tot ontwikkeling komen van de warenproductie moet deze verhouding, als uitwendige voorwaarde voor het reproductieproces, ook zijn neerslag hebben in de politieke structuren van de maatschappij. Gelijkheid en vrijheid worden, als voorwaarden voor het reproductieproces, een gemeenschappelijk belang van alle warenbezitters. Dit gemeenschappelijke belang moet noodzakelijkerwijs in konflikt komen met het persoonlijke belang van de warenbezitters. Ieder van hen probeert immers zijn persoonlijk belang in het ruilproces door te voeren. Er is daarom een politiek instrument nodig, een politieke macht, die dit gemeenschappelijke belang belichaamt en het tegen de veelheid en de kracht van de individuele belangen in doorzet. Dit instrument is de burgerlijke staat.

1. Als voorbeeld voor deze groep kunnen genoemd worden:
  - Rolf Ebbighausen (uitg.), *Monopol und Staat. Zur Marx-Rezeption in der Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus*, Frankfurt/M 1974
  - Projekt Klassenanalyse, *Materialien zur Klassenstruktur der BRD*. Eerste deel: *Theoretische Grundlagen und Kritiken*, Berlijn (West) 1973
  - Dieter Läßle, *Staat und allgemeine Produktionsbedingungen. Grundlagen zur Kritik der Infrastrukturtheorien*, Berlijn (West) 1973, in vert. opgenomen in deze Zone Special 1.

Dit is een zeer globale samenvatting. Hierin zullen dan ook vele nuances, die bij de afzonderlijke auteurs zijn uitgewerkt, verloren gaan. Men zou hier al met de discussie kunnen beginnen. (2) Maar dat is allemaal niet zo belangrijk omdat men met het basisidee wel kan instemmen.

Het is helemaal juist, dat de gelijkheid en vrijheid van de warenbezitters in het ruilproces uitwendige voorwaarden voor het reproductieproces zijn, voorzover dit proces zich in de vorm van warenproductie voltrekt, en als zodanig ook door de staat verzekerd moeten worden. Diskutabel wordt de zaak, als men daaruit direkt en onmiddellijk de burgerlijke staat afleidt. De warenproductie is geen verschijnsel van het kapitalisme alleen. Deze bestond ook al in de slavernij en het feodalisme, en ze bestaat ook in het socialisme. Hoe kan men dan de vormbepaaldheid van de burgerlijke staat alleen maar uit de maatschappelijke betrekkingen van de warenproductie verklaren? In de genoemde werken wordt het probleem opgelost, doordat men stelt dat de dwang om deze betrekkingen veilig te stellen in zekere zin met de ontplooiing van de warenproductie toeneemt. Deze betrekkingen moeten uiteindelijk, bij de volledig ontwikkelde warenproductie, ook in overeenkomstige politieke structuren hun neerslag vinden. Een dergelijke verklaring is echter op geen enkele wijze bevredigend. Reeds ten tijde van de slavernij en in het feodalisme kunnen we een relatief hoogontwikkelde warenproductie waarnemen. Hoe is het dan mogelijk, dat deze ook niet in overeenkomstige staatsvormen zijn neerslag krijgt?

De verklaring is in principe simpel. We vinden ze bij Marx. Marx ontwikkelt de samenhang tussen economie en politiek op een zeer algemeen nivo, en laat daarbij zien waar het op aankomt.

“In de maatschappelijke produktie van hun leven”, zo schrijft hij, “gaan de mensen bepaalde noodzakelijke, van hun wil onafhankelijke betrekkingen aan, productieverhoudingen, die beantwoorden aan een bepaald ontwikkelingsnivo van hun materiële produktiekrachten.” (3) En verder, op een andere plaats, zegt hij: “Het is telkens de direkte verhouding van de eigenaars van de produktievoorwaarden t.o.v. de onmiddellijke producenten – een verhouding waarvan de op elk moment aanwezige vorm steeds natuurgetrouw beantwoordt aan een bepaald ontwikkelingsnivo van de wijze waarop de arbeid tot stand komt, en daarom ook beantwoordt aan

2. De warenbezitters zijn warenbezitters omdat ze partikuliere eigenaars en t.o.v. elkaar verzelfstandigde producenten zijn. Het zijn hun persoonlijke partikuliere belangen die ze trachten door te zetten tegen het gemeenschappelijke belang in. Inderdaad komt Lápplé ook steeds weer noodzakelijkerwijze op deze zijde terug, zonder echter zijn afleiding tot op dit nivo te verdiepen.
3. Karl Marx, Zur Kritik der politischen Oekonomie, MEW 13, p. 8.

de op elk moment aanwezige produktiekracht – waarin we het diepste geheim, de verborgen fundering van het gehele maatschappelijke bouw-
werk en waarin we dus ook de basis van de politieke vorm van de soeve-
reiniteits- en afhankelijkheidsverhouding, aantreffen.” (4) En de ontwikke-
lingssamenhang, de aktieve en passieve – ook al staan ze in een onder-
linge wisselwerking – momenten ervan, vat Marx als volgt samen: “Op
een bepaald nivo van hun ontwikkeling geraken de materiële produktie-
krachten van de maatschappij, in tegenspraak met de voorhanden zijnde
produktieverhoudingen, of, wat slechts een juridiese uitdrukking daarvoor
is, met de eigendomsverhoudingen, waarbinnen deze zich tot dan toe be-
wogen hadden. Uit ontwikkelingsvormen van de produktiekrachten slaan
deze verhoudingen om in ketenen van deze (produktiekrachten). Er breekt
dan een tijdperk van sociale revolutie aan. Met de verandering van de eko-
nomiese basis, verandert de hele bovenbouw, langzaam of snel.” (5)

Het verschil is duidelijk. Marx toont aan dat de eigendomsverhoudingen
juist dat element van de produktieverhoudingen vormen, dat van doorslag-
gevende betekenis is voor de betrekking tussen economie en politiek.

De genoemde groep auteurs fundeert haar afleiding van de burgerlijke staat
daarentegen op dat element van de produktieverhoudingen – de maatschap-
pelijke betrekkingen van de warenproduktie – waarmee de meest uiteen-
lopende eigendomsverhoudingen vervlochten kunnen zijn. Dat is een zeer
oppervlakkige benaderingswijze. Op de partikuliere eigendomsverhoudin-
gen in de produktie berust immers enerzijds de uitbuitingsrelatie en ander-
zijds de maatschappelijke relatie tussen warenproducenten onderling (ze
zijn warenproducenten omdat ze op een arbeidsdelige manier produceren
en tegelijk als partikuliere producenten verzelfstandigd zijn; hieruit kan
men het dubbelkarakter van de arbeid afleiden). De syntese van beide vor-
men van maatschappelijke verhoudingen, die berusten op het partikuliere
eigendom, komt dan bijv. tot stand doordat de eigenaars van de produktie-
voorwaarden en niet de direkte producenten, ook de warenbezitters zijn,
resp. doordat ze, in het feodalisme, de bezitters zijn van dat deel van het
produkt van vreemde arbeid, dat ze zich krachtens de uitbuitingsrelatie toe-

4. Marx, *Das Kapital* III, MEW 25, p. 799 e.v.
5. Marx, *Zur Kritik ...* t.a.p. p. 9. We hebben deze stukjes van Marx geciteerd naar Ebbighausen t.a.p. Hierop moet in het bijzonder gewezen worden. Het is juist een unieke prestatie, hoe Ebbighausen/Winkelmann, in de inleiding tot deze serie citaten, van deze volledig juiste en van de door hen in het kommentaar nog op de eigendomsverhoudingen toegespitste uitgangspositie, weer terugvallen op de maatschappelijke betrekkingen van de warenproduktie als het meest wezenlijke element van de kapitalistische produktieverhoudingen.

eigenen. Hier, in de eigendomsverhoudingen ligt de kernvraag en het zijn juist die eigendomsverhoudingen, waarin de produktiewijzen van elkaar verschillen. Sluit men eenmaal de natuureconomie (“Naturalwirtschaft”) buiten – en daarmee de zig-zag lopende wegen in de ontwikkeling van de basisvormen van het maatschappelijk reproductieproces – en richt men zich alleen op de ontwikkeling van de warenproduktie, dan moet men zich toch eerst de vraag stellen, of op basis van de warenproduktie – in de eerste eeuwen van haar ontwikkeling, en hoe ver deze zich ook mocht ontplooiën – überhaupt andere produktieverhoudingen dan die van de slavernij en het feodalisme gefundeerd konden zijn. Pas als men deze vraag met “ja” kan beantwoorden, kan men ook uit de ontplooiing van de warenproduktie, de specifieke vorm van de staat afleiden. Juist deze vraag moet men echter met “nee” beantwoorden.

We zullen hier nu niet op de oorzaken, die de eigendomsverhoudingen van de slavernij resp. feodalisme tot stand hebben gebracht, ingaan. Voor beide geldt dat ze berusten op ontwikkelingsnivo's van de materiële produktiekrachten, die gekenmerkt worden door produktiemiddelen met een individueel karakter, dus door eenvoudige aan het individuele gebruik aangepaste produktiemiddelen. Op basis van dergelijke produktiekrachten echter kon de warenproduktie zich ontplooiën, en wel op alle mogelijke manieren – een ding kon ze noodzakelijkerwijs niet, namelijk kapitalistische produktieverhoudingen tot stand brengen. Op deze basis konden immers alleen de produktieverhoudingen van de slavernij, of van het feodalisme ontstaan. Teoreties kan de warenproduktie onder deze omstandigheden alle terreinen omvatten. Niets staat dit in de weg. Slechts één ding kan ze met zekerheid niet – de loonarbeid als karakteristiek van de kapitalistische produktieverhoudingen tot stand brengen of, precieser uitgedrukt, deze algemeen maken. Eenvoudigweg daarom niet, omdat bij het individuele karakter van de produktiemiddelen, de uitbuitingsrelatie niet alleen door het eigendom van de heersende klasse over de produktievoorwaarden in stand gehouden kan worden. Elke direkte producent kan zich onder deze omstandigheden met gemak onttrekken aan de uitbuitingsrelatie, en kan zelf de beschikking krijgen over de noodzakelijke arbeidsmiddelen of kan ze zelf maken. Daardoor maakt hij zichzelf zelfstandig. Onder deze omstandigheid kan de arbeidskracht helemaal geen waar worden. Er bestaat geen economische dwang om de arbeidskracht in een uitbuitingsrelatie te verkopen. Alle andere produkten kunnen waren worden; daarvoor bestaan geen grenzen.

Men kan daartegen inbrengen dat de grond als belangrijkste produktiemiddel niet naar believe geproduceerd kan worden, en dus monopoliseerbaar is. Daarmee zou men echter het veld van de zuivere abstraktie verlaten en

het terrein van de konkrete verhoudingen betreden. Alleen konkreet kan men de grond als monopoliseerbaar aannemen. Teoreties blijft altijd de mogelijkheid bestaan, vrije ruimte in gebruik te nemen, om zich zo aan de uitbuiting te onttrekken. Overigens was dit konkreet-histories gezien ook het geval, want juist dit proces vormde zelfs nog bij voor het tot stand komen van de kapitalistische produktieverhoudingen in de koloniën een zeer bepalende hindernis.

Men kan hier verder nog tegenin brengen, dat reeds in het feodalisme op basis van produktiemiddelen met een individueel karakter de manufakturen, waarin zich reeds de kapitalistische verhouding van de loonarbeid ontwikkelde, ontstaan zijn. Zeker! Maar op de eerste plaats waren de manufakturen reeds de voorvormen van de vermaatschappelijking van de direkte produktie, en berustten op een overeenkomstige ontwikkeling van de produktiemiddelen d.w.z. op een specialisering van de produktieinstrumenten, die van haar kant al direkte voorloper van de machinerie was. Op de tweede plaats kon echter met name deze vorm van uitbuiting slechts bestaan, omdat ze was ingebed in de feodale produktieverhoudingen. Aan de ene kant waren de produktiekrachten reeds zover ontwikkeld, dat boeren vrijgesteld werden. Aan de andere kant versperden de feodale gildeordes enz. hun de toegang tot alle andere sectoren om in hun levensonderhoud te voorzien. Daarom bestond voor hen de dwang hun arbeidskracht te verkopen, en kon zich deze vorm van loonarbeid ontwikkelen.

Teoreties kon dus de hele produktie warenproduktie worden zonder andere produktieverhoudingen tot stand te kunnen brengen, dan die van de slavernij of van het feodalisme. Nodig was de heer-knechtverhouding, dus het volledige of beperkte eigendom van de heer over de direkte producenten om de uitbuitingsrelatie onder deze voorwaarden in stand te houden, en dat slaat dan in ermee korresponderende politieke structuren neer.

Hoe men de zaak ook wendt of keert, uit het dubbelkarakter van de arbeid en de maatschappelijke verhoudingen in de warenproduktie alleen, kan men de kapitalistische produktieverhoudingen niet afleiden; het is een heel andere kwestie of ze zonder deze categorieën begrijpelijk en inzichtelijk worden. De kapitalistische produktieverhoudingen werden pas noodzakelijk met de ontwikkeling van de produktiekrachten, i.c. met de ontwikkeling van produktiemiddelen met maatschappelijk karakter.

Hier ligt het keerpunt. Natuurlijk is deze ontwikkeling van produktiemiddelen met een maatschappelijk karakter niet denkbaar zonder verdieping van de maatschappelijke arbeidsdeling, dus ook niet zonder de ontplooiing van de warenproduktie. Men kan het ontwikkelingsnivo van de materiële produktiekrachten, die de omslag van de feodale warenproduktie in de kapitalistische warenproduktie en daarmee noodzakelijkerwijze ook

haar eigen produktieverhoudingen teweeg bracht niet in dit proces van arbeidsdeling, maar juist in het proces van de ontwikkeling van produktiemiddelen met een maatschappelijk karakter, aflezen. Produktiemiddelen met een maatschappelijk karakter d.w.z. produktiemiddelen die het samenwerken van een groot aantal direkte producenten in de productie van een waar vereisen, kunnen niet meer individueel aangewend worden. Geen enkele direkte producent kan zich meer zelfstandig maken; tenzij hij kapitalist zou worden en loonarbeid zou gaan gebruiken. Onder de voorwaarden van het partikuliere eigendom van de produktiemiddelen leiden deze produktiekrachten onvermijdelijk tot de verhouding loonarbeid en kapitaal. Hier ontstaat voor de direkte producenten de economische dwang hun arbeidskracht te verkopen en moet de arbeidskracht tot waar worden. En deze produktiekrachten moesten er noodzakelijkerwijze toe leiden, dat de feodale produktieverhoudingen doorbroken en de kapitalistische produktieverhoudingen veralgemeniseerd werden. Het is niet nodig deze kwestie hier diepgaand te behandelen. Maar uit deze produktiekrachten is de noodzaak tot afschaffing van de feodale eigendomsverhoudingen, als het bepalende element van de feodale produktieverhoudingen af te leiden. Ze werden tot ketens voor de ontwikkeling van de kapitalistische warenproductie. Hiervan uitgaande is de noodzaak tot kapitalistische eigendomsverhoudingen, als het bepalende element van de kapitalistische produktieverhoudingen af te leiden. En van hieruit, vanuit de eigendomsverhoudingen, kan men ook de afleiding van de burgerlijke staat bepalen.

II

Beschouwen we de kapitalistische produktieverhoudingen dan vormen de maatschappelijke betrekkingen tussen de warenproducenten daarin zonder twijfel een belangrijk element. Onmiskenbaar speelt het veiligstellen ervan ook een grote rol als staatsfunctie. Juist omdat ze deze betrekkingen en de daardoor bepaalde uitwendige voorwaarden voor het kapitalistische reproductieproces goed uitwerken, bekoren de werken van Läpple en van het "Projekt Klassenanalyse" (verder als PKA aangeduid) in eerste instantie. Dit verandert echter niets aan het feit dat hun uitgangspunt foutief blijft en dat dit zijn invloed doet gelden in hun theoretische gedachtenkonstrukties als geheel. Deze betrekkingen zijn niet specifiek voor de kapitalistische produktieverhoudingen; uitgezonderd het feit, dat onder kapitalistische verhoudingen ook de arbeidskracht een waar wordt en de arbeiders daarmee warenbezitter. Gaan we van deze betrekkingen uit, dan is het garanderen van de instandhouding van deze verhoudingen de functie van elke staat.

Deze kan uit de produktieverhoudingen worden afgeleid, d. w. z. ze kan daar worden afgeleid waar het reproductieproces van het materiële leven van de maatschappij zich voor het belangrijkste deel in de vorm van de warenproduktie voltrekt. We kunnen dan ook inderdaad zien, dat daar waar de warenproduktie tot ontplooiing komt, zich politieke machtsstructuren ontwikkelen, die het veilig stellen van deze betrekkingen impliciet inhouden. Zo is de bescherming van de handel tegen de rooflust van de tentijde van de slavernij ontstane adel, en ook de centralisatie van de politieke macht bij de feodale vorsten resp. monarchen, niet in laatste instantie terug te voeren op het feit, dat de warenproduktie zich uitbreidde en hun betrekkingen, als algemene uitwendige voorwaarden van het reproductieproces bescherming van staatswege noodzakelijk maakten. Het zijn de belangen van de diverse klassengeledingen, die ten grondslag liggen aan deze veranderingen in de politieke machtsverhoudingen en er zijn veel verschillende vormen van soevereiniteits- en afhankelijkheidsverhoudingen op deze basis ontstaan, maar er blijkt steeds een objektieve samenhang te bestaan met de uitbreiding van de warenproduktie en met de bescherming van de warenrelaties. Het is echter kenmerkend dat deze ontwikkelingen nooit het kader van de gegeven specifieke produktieverhoudingen doorbraken.

Omdat de gelijkschakeling van de warenbezitters op de markt steeds een door de warenproduktie bepaalde uitwendige voorwaarde voor het reproductieproces blijft, ongeacht welke produktieverhoudingen op deze warenproduktie gebaseerd zijn, dringt zich vervolgens de vraag op hoe deze voorwaarden door de staat zowel in het tijdperk van de slavernij, van het feodisme, als van het kapitalisme op dezelfde wijze werden veilig gesteld. Het antwoord hebben we in principe al gegeven: doordat het eigendom van de warenbezitters over hun waren verzekerd wordt. (6) Zowel in de slavenhouders-, in de feodale- als in de burgerlijke staat, is de verzekering van deze uitwendige voorwaarden voor het reproductieproces impliciet gegarandeerd door het op ieder moment zeker stellen van de specifieke eigendomsverhoudingen. Doordat de verschillende staten deze eigendomsverhoudingen in stand houden, garanderen ze dat de warenbezitters op de markt gelijkwaardig met elkaar in relatie treden. In de cirkulatiesfeer gaat het alleen daarom. Degene, die zich daar als warenbezitter manifesteert, wordt door precies dezelfde specifieke eigendomsverhoudingen in de produktiesfeer bepaald. In de slavenhoudersmaatschappij berust de warenproduktie op het gebruik van slavenarbeid. Eigenaars van waren waaronder in dit geval ook de arbeiders vallen, zijn de slavenhouders, en ze treden op

6. Vgl. Karl Marx, *Das Kapital* I, MEW 23, p. 99, ned. vert. p. 41.

de markt als gelijkwaardige warenbezitters met elkaar in relatie. Daarmee zijn alle voorwaarden vervuld. Hetzelfde geldt voor het feodalisme. Het maakt hier niet uit of het nu gaat om de feodale heerser, die de produkten die hij zich in het uitbuitingsproces toeëigent als waren op de markt gooit, of om de horige, die hetzelfde doet met de overblijvende resultaten van zijn eigen arbeid, of om de meester met de produkten van de arbeid van zijn gezel of met die van zijn eigen arbeid: op de markt treden ze allen als gelijkwaardige warenbezitters met elkaar in relatie. De staat beschermt de specifieke eigendomsverhoudingen, met inbegrip van de uitbuitingsrelaties en de verhoudingen tussen warenbezitters. Zo algemeen kan men dat zien. De ontwikkeling van de produktiekrachten vindt, op een bepaald nivo, zijn neerslag in bepaalde eigendomsverhoudingen en in de uitbuitingsmaatschappij in bepaalde uitbuitingsvormen. Op deze verhoudingen heeft de staat betrekking. Ze heeft zeer beslist betrekking op de klassen, terwijl de maatschappelijke betrekkingen tussen de warenproducenten zgn. klassenneutraal zijn.

Deze beperking van de staatsafleiding tot slechts één element van de produktieverhoudingen, en dan nog niet tot het element dat aan deze hun specifiek karakter verleent, heeft natuurlijk konsekwenties voor de hele theoretiese gedachtenkonstruktie, die daarop voortbouwt. Het zijn met name twee belangrijke probleemcomplexen met betrekking tot de analyse van het huidige kapitalisme, waarin dit duidelijk tot uiting komt: in de monopolie-problematiek en in de kwestie omtrent de huidige verhouding tussen ekonomie en politiek.

Ook als men deze kwesties onderzoekt moet men weer uitgaan van de samenhang tussen produktiekrachten en produktieverhoudingen. Vanuit dit gezichtspunt verschijnt het kapitalisme in zijn geheel in ieder geval als een produktiewijze met een overgangskarakter. Het keerpunt moet hierbij in elk geval gezien worden bij de produktiekrachten met een maatschappelijk karakter. Men vindt deze afleiding bij Engels terug. In zijn werk "De ontwikkeling van het socialisme van utopie tot wetenschap" toont hij op een onvergelijkbaar indringende manier aan, dat hier (in het kapitalisme vert.) produktiekrachten ingezet worden in een toeëigeningsverhouding, die al niet meer overeenstemt met de voorwaarde waaronder ze zijn ingezet. Produktiekrachten met een maatschappelijk karakter vereisen ook een maatschappelijke wijze van toeëigening. Engels leidt daaruit af, dat de vorm van toeëigening niet automaties en onmiddellijk verandert. De partikuliere toeëigening blijft bestaan. Wat verandert is het karakter ervan. In plaats van het produkt van eigen arbeid wordt het produkt van vreemde arbeid toegeëigend. Dat is het van zelflopend proces dat, op basis van oorspronkelijk ontwikkelde partikuliere eigendomsverhoudingen,

noodzakelijkerwijze de kapitalistische produktiewijze tot stand brengt, en hieraan tegelijk – wegens het voortbestaan van het partikuliere eigendom – dit overgangskarakter verleent. Deze tegenspraak tussen het maatschappelijk karakter van de produktiekrachten en de partikuliere wijze van toe-eigening manifesteert zich als de fundamentele tegenspraak van het kapitalisme en komt direkt tot uitdrukking in de krisissetmatigheden. Het is deze tegenspraak die tenslotte het monopolie en het staatsmonopoliekapitalisme als aanpassingsvormen van de kapitalistische produktieverhoudingen aan het maatschappelijk karakter van de produktiekrachten, voortbrengt. We kunnen deze samenhang hier niet uitvoeriger behandelen. We wijzen er alleen op dat deze samenhang in principe reeds in het genoemde werk van Engels te vinden is. Lenin sluit in deze kwestie direkt aan op Engels, en het is zijn verdienste dat hij deze ideeën heeft uitgebouwd tot een marxistische theorie van het imperialisme als hoogste stadium van het kapitalisme.

Het monopolie komt als een noodzakelijke vorm van kapitaalverhoudingen voort uit de ontwikkeling van de produktiekrachten en hun maatschappelijk karakter. Dit gebeurt in tweeledig opzicht. Aan de ene kant omdat hun ontwikkeling in het proces van concentratie van produktie en kapitaal de voorwaarden schept waaruit het monopolie, voortvloeiend uit, de inwendige natuur van het kapitaal, gedwongen tevoorschijn komt. Aan de andere kant, omdat de monopolistische kapitaalverhouding een voorwaarde wordt voor de aanwending en verdere ontwikkeling van de produktiekrachten met een dergelijk hoogwaardig maatschappelijk karakter. Om ze winstgevend te kunnen aanwenden is het kapitaal gedwongen hele produktieketens resp. hele sectoren monopolistisch onder controle te krijgen om daarin de produktie planmatig te organiseren resp. te reguleren. Het is hier niet de plaats dit uitvoerig af te leiden. Wezenlijk is dat het monopolie als ontwikkelingsvorm van de kapitalistische produktieverhoudingen te begrijpen is. Zo beschouwd voegt deze zich ook zonder storingen in de kapitalistische eigendomsverhoudingen in. Ze vloeit voort uit het wezen van de kapitalistische eigendomsverhoudingen en bouwt er ook op verder.

Gaat men daarentegen uit van de gelijkschakeling van de warenbezitters in de cirkulatiesfeer, dan lijkt dit hiermee in eerste instantie in tegenspraak, en het is hiermee ook in tegenspraak indien men niet inziet, dat het hier gaat om het kapitalistische partikuliere eigendom en om de gelijkschakeling van de partikuliere eigenaars. De economische macht van het monopolie komt juist tot stand via de cirkulatie. Deze tegenspraak m.b.t. de warenbezitters, heeft ogenschijnlijk het karakter van een muur waar men niet door heen komt. Het maatschappelijk karakter van de produktiekrachten

kan zich nog zo ver ontwikkelen en kan nog zo vele met de kapitalistische produktieverhoudingen – of beter, partikuliere toeëigeningsverhoudingen – in tegenspraak zijnde voorwaarden voor hun rationele aanwending stellen, het monopolie kan zich nog zo zeer veralgemeniseren en doordringen tot in alle processen van het maatschappelijk leven: het blijft een vergankelijke verschijning, het blijft een van de vele vormen, waarin zich het kapitaal tevergeefs tracht te onttrekken aan de nivellering van de winstvoeten. En daarmee basta!

Het PKA bijv. dat voor wat betreft haar politieke konsekwenties boven andere geschriften uitsteekt, is niet in staat deze kwestie politiek-ekonomies in haar greep te krijgen. Dat is verbazingwekkend, omdat de politieke gevolgtrekkingen van de groep PKA voortkomen uit haar onderzoek naar de klassenbewegingen. Juist m.b.t. de klassenbewegingen doet de kwestie van de eigendomsverhoudingen zich op een duidelijke manier voor als het centrale aspekt voor het onderzoek. Met betrekking echter tot de voorwaarden die de eigendomsverhoudingen bepalen, en met betrekking tot de terugwerkingen ervan, neemt het PKA een zonder meer geborneerd standpunt in.⁽⁷⁾ Hun bepaling van het monopoliebegrif wijkt nauwelijks af van burgerlijke omschrijvingen van dit begrif. Het monopolie wordt eenvoudigweg verabsoluteerd, met alle macht toegerust en wordt dan door de eenvoudige konklusie dat het dienovereenkomstig de waardewet zou moeten opheffen tot Utopie verheven.⁽⁸⁾ Daarbij is de konklusie, dat een almachtig monopolie de waardewet zou opheffen niet eens overtuigend. Ook een dergelijk monopolie is aan de wet dat de maatschappelijke arbeid zich in bepaalde proporties over de afzonderlijke produktietakken moet verdelen, onderworpen. Men zou dienovereenkomstig niet de opheffing van de waardewet eenvoudigweg moeten dekreteren, maar juist moeten onderzoeken hoe deze wet zich onder deze voorwaarden doorzet. Een slotkonklusie die het PKA zelf trekt! Alleen maakt het onderzoek dit niet waar. Door de kunstgreep van de verabsolutering wordt het monopolie simpelweg opgeheven. Feitelijk valt het PKA daarmee terug op het burgerlijk begrif oligopolie. Dit is echter een begrif dat alleen maar dient om het kwalitatieve verschil tussen het eenvoudige en het gemonopoliseerde kapitaal te reduceren tot een kwantitatief verschil; het één verschilt alleen nog maar van het ander door zijn grootte. Dat hier de heerschappij van het kapitaal, inherent aan zijn karakter, een

7. PKA, Leninismus – neue Stufe des wissenschaftlichen Sozialismus? Zum Verhältnis von Marxscher Theorie, Klassenanalyse und revolutionären Taktik bei W.I. Lenin, Berlin (West) 1972.

8. Vgl. PKA, t.a.p. p. 374. Deze utopiese opvatting van het begrif monopolie wordt dan ook nog aan Lenin toegeschreven!

ekonomiese machtsbasis krijgt, via welke het het hele maatschappelijk leven beïnvloedt, doordringt en diepgaande konsekwenties voor de maatschappelijke ontwikkelingen met zich brengt – zelfs de konsekwenties voor de beweging van het monopoliekapitaal die door Lenin zijn uitgewerkt – gaat daarbij verloren. En dat alles omdat men de samenhang tussen de ontwikkeling van de produktiekrachten en de produktieverhoudingen niet heeft begrepen en men vervolgens in de gelijkschakeling van de warenbezitters in het ruilproces het bepalende element ziet van de produktieverhoudingen. Door dit foutieve teoretiese uitgangspunt loopt men vast.

Maakt men de eigendomsverhoudingen tot het centrale thema van het onderzoek, dan wordt de betekenis van dit foutieve uitgangspunt meteen duidelijk. In de eigendomsverhoudingen is het monopolie zonder problemen in te passen. Op deze eigendomsverhoudingen bouwt het monopolie verder, als natuurlijke ontwikkelingsvorm van de kapitaalsverhouding, die met de bereikte vermaatschappelijking van de produktiekrachten noodzakelijk daaruit voortvloeit. Het zuiver formele karakter van de gelijkheid tussen de proletariërs en de kapitalisten – als warenbezitters – is hiermee op geen enkele wijze in tegenspraak. Het blijkt zelfs dat in de loop der ontwikkeling van de produktiewijze de verhouding tot de eenvoudige warenproducenten en zelfs die tot het niet-gemonopoliseerde kapitaal een steeds formeler karakter moet aannemen. Leidt de ontwikkeling van in hoge mate vermaatschappelijkte produktiekrachten tot het monopolie, het monopolie wordt op zijn beurt de basis van de vernietiging of onderwerping (als vorm vóór de vernietiging) van vormen van het kapitaal, die berusten op een lager nivo van vermaatschappelijking; het monopolie wordt steeds algemener. Hieraan wordt door het feit dat deze vernietiging zich via het monopolisties uitbuitingsproces voltrekt en de konkurrentie door haar vervolmaakt en verscherpt wordt, niets veranderd. Het monopolie heft de konkurrentie niet op, maar brengt ze op een hoger nivo, verandert de vrije in monopolistiese, imperialistiese konkurrentie. Als men vanuit dit gezichtspunt de vraag stelt naar de gelijkheid van de warenbezitters op de markt, moet men die dan niet zo beantwoorden dat deze gelijkheid onder deze voorwaarden pas weer via het algemeen worden van het monopolie tot stand kan komen? We zullen dit als vraag in het midden laten.(9)

Natuurlijk werpt het monopolie een reeks nieuwe problemen op met betrekking tot de beweging van het kapitaal, de werking van de ekonomiese wetmatigheden van het kapitalisme en de warenproduktie. Men moet juist onderzoeken hoe het monopolie zich verhoudt tot de uitwendige voorwaar-

9. Vgl. voor de monopolie-problematiek ook de poging van de schrijver in: "Sozialistische Politik", Berlijn (West), nr. 23/1974.

den voor het op de warenproductie berustende maatschappelijke reproductieproces, hoe de waardewet zich doorzet, enz. Maar dit zijn probleemstellingen, geen tegenwerpingen.

Vanuit het gezichtspunt van de eigendomsverhoudingen kan men ook de huidige verhouding tussen economie en politiek bepalen. Is de burgerlijke staat tegenwoordig nog ideële totaalkapitalist, of is ze instrument van de monopoliebourgeoisie? Elementair is eerst vast te stellen, dat de burgerlijke staat de kapitalistische eigendomsverhoudingen veilig stelt. In zoverre is ze ideële totaalkapitalist. Maar haar functie is niet op de gelijkheid van de warenbezitters op de markt gericht. Ze schakelt de burgers als particuliere eigenaars gelijk, d.w.z. ze garandeert het kapitalistische particuliere eigendom, onafhankelijk van welk bijzonder systeem van machtsuitoefening op basis van dit eigendom ook zou kunnen worden opgebouwd. Als burgerlijke staat stelt ze dus eigendomsverhoudingen veilig die reeds door de monopolistische vorm van de kapitaalsverhouding bepaald werden. Ze moet dus, wil ze burgerlijke staat blijven, simpelweg door de ontwikkeling van de produktiewijze zelf, ook haar eigen karakter veranderen. Ze wordt tot staat van de monopolies. We zullen hier niet ingaan op het feit dat op deze basis ook een mechanisme tot stand moet komen dat de directe verbinding vormt tussen monopolie en staat. We willen er hier alleen maar op wijzen dat geen enkele maatregel van de burgerlijke staat, waar deze ook betrekking op moge hebben, noch het huidige monopolistische karakter van het kapitalistische accumulatieproces noch het sterker worden van de monopolistische controle op economie en maatschappij kan veranderen, zolang deze maatregel in het kader van deze formele gelijkenschakeling van particuliere eigenaars blijft. Dat wil zeggen, dat waar de staatsingrepen in de economie ook op gericht mogen zijn, ze objektief gezien de polarisatie van de maatschappij in kapitaal en proletariaat niet opheffen en dat betekent dat ze daarmee de voortgang van het monopoliseringsproces ook niet opheffen. De staat kan oude vormen van de kapitaalsverhouding niet conserveren, zonder de ontwikkeling van de produktiekrachten tegen te werken. Men hoeft er nauwelijks op te wijzen, dat dat iets onmogelijks is. Ze kan als burgerlijke staat, alleen garanderen, dat zich dit ontwikkelingsproces als een kapitalistisch proces voltrekt. Maar wat betekent dit anders dan dat ze het monopolistische accumulatieproces veilig stelt? Objektief moet ze dus altijd staat van de monopolies zijn. Vandaar ook het noodzakelijk zuiver formele karakter van elke politiek t.a.v. middenstand en landbouw. Twee andere momenten spelen hierbij nog een rol. Ook hier kan men de samenhang met de ontwikkeling van de produktiekrachten bij de particuliere wijze van toeëigening konstaten. Het maatschappelijk karakter van de produktiekrachten is tegenwoordig zo duidelijk, dat de betrokkenheid van de staat in het reproductie- en

waardevormingsproces van het kapitaal noodzakelijk is geworden als voorwaarde voor de aanwending van deze produktiekrachten op kapitalistische basis. Ook hier ontstaat noodzakelijk weer een verbinding van staatsmaatregelen met de beweging van het monopoliekapitaal. Aan de andere kant heeft de staat economische funkties gekregen, die voortkomen uit de klassenstrijd onder de huidige voorwaarden. De hele ontwikkelingsfase van dit systeem wordt sinds de socialistische revolutie in Rusland gekenmerkt door een toespitsing van de klassenkonflikten, onafhankelijk van de vraag welke vorm deze hebben als uitwendige of inwendige konflikten enz., die in een gestadige vooruitgang in de verandering van dit systeem hun neerslag vinden. Vanuit histories oogpunt bevindt zich het kapitalisme in een ontwikkelingsfase die gekenmerkt wordt door de overgang naar het socialisme. En zo sluit de cirkel zich weer: zou de kapitalistische staat oude vormen van de kapitaalverhouding willen conserveren, en zou ze niet, via de verbreding van het economische monopolie, door van staatswege aangebrachte monopolievoorwaarden speelruimte willen scheppen voor de beweging van de maatschappelijke produktie als kapitalistische produktie, dan zou ze konflikten in het leven roepen, die het systeem onmiddellijk zouden doen barsten. Als de burgerlijke staat haar funktie ter verzekering van het bestaan van het systeem moet vervullen, kan ze het monopolistische akkumulatieproces in ieder geval niet in de weg staan. Ze kan alleen maar proberen, dit zo te reguleren dat het proces zelf niet die klassenkrachten mobiliseert, die direkt tot de verandering van het systeem leiden. We kunnen heel deze problematiek hier niet verder behandelen, maar alleen op de algemene samenhang wijzen.

Laten we de zaak nogmaals vanuit een ander gezichtspunt beschouwen. Als men de specifieke vorm van een bepaalde staat afleidt, dan moet men vanzelfsprekend uitgaan van elementen waaruit de specifieke vorm van de staten in het algemeen is af te leiden. Wat verbindt eigenlijk de staten van elke maatschappij-formatie? Onder andere, dat ze de uitwendige voorwaarden voor het reproductieproces moet garanderen. Wat zijn dat voor voorwaarden? Het zijn de voorwaarden van de *produktie*, van de *verdeling* en van de *ruil*, die worden bepaald door het feit dat het produktieproces zich voltrekt als een proces van arbeidsdelige produktie van t.o.v. elkaar verzelfstandigde producenten. Waarin verschillen de staten van verschillende maatschappijformaties van elkaar? Eveneens in deze voorwaarden van produktie, verdeling en ruil, in hun steeds aanwezige specifieke vorm, die door de eigendomsverhoudingen bepaald wordt. Deze eigendomsverhoudingen vinden op hun beurt weer hun basis in de stand van de ontwikkeling van de produktiekrachten en worden door de ontwikkeling van de produktiekrachten — bemiddeld via de klassenstrijd — noodzakelijk

weer opgeheven.

Uit de eigendomsverhoudingen zijn ook de klassenverhoudingen af te leiden. De samenhangen zijn op zich zeer sterk geleed. Maar hier vinden we niet alleen de fundamenteën voor de specifieke vorm van de staten in de verschillende maatschappijformaties, maar hier vinden we ook de basis, van waaruit men de politieke macht van een bepaalde laag binnen de economies heersende klasse kan afleiden. Het is het gemeenschappelijk belang van de gehele heersende klasse in de status quo van de gegeven eigendomsverhoudingen, waarop de gehele sociale structuur in de maatschappij berust, die bepaalde delen van haar klasse dwingt zich te onderwerpen aan de heerschappij van de economies machtigste. (10) Het hele bewegingsmechanisme van een maatschappijformatie, de verhouding tussen economie en politiek daarin, evenals de konstellatie van klassenkrachten, is überhaupt niet te begrijpen, als men alleen maar uitgaat van de voorwaarden voor de warenproductie, en waar mogelijk slechts van de ruil alleen, en men het feitelijk bepalende element in de produktieverhoudingen buiten het onderzoek houdt.

III

We hebben in het begin alle auteurs die de warenproductie ten grondslag leggen aan hun staatsafleiding, als één groep beschouwd. Het is tot slot daarom noodzakelijk erop te wijzen dat het skala van theoretiese gedachtenkonstrukties die op dit uitgangspunt gebaseerd zijn, zeer breed is. Bij de één leidt de methode tot een volledige vervlakking en een vulgaire benadering van de marxistiese theorie. Dit gaat zover dat het klassekarakter van de burgerlijke staat slechts nog als een zuivere formaliteit naar voren komt, geen resultaat meer is van de afleiding zelf, maar slechts formeel wordt geponeerd. (11) Bij de ander verschijnt het klassekarakter van de burgerlijke staat daarentegen slechts als een afperking in de analyse van het huidige kapitalisme. Neemt men bijv. het werk van Lápplé, dan vindt men zelfs de noodzakelijkheid van de inschakeling van de staat in het reproductie- en waardevormingsproces van het kapitaal uit de tegenspraak tussen het maatschappelijk karakter van de produktiekrachten en de kapitalistiese produktieverhoudingen ontwikkeld. (12) Maar hij ziet dit als een noodza-

10. Vgl. daarvoor Karl Marx, *Klassenstrijd in Frankrijk*, MEW 7, ned. vert. Pegasus Amsterdam.
11. Vgl. bijv. S. v. Flatow/F. Huisken, *Zum Problem der Ableitung des bürgerlichen Staates*, in: "Probleme des Klassenkampfes", Berlijn (West), nr. 7/1973.

kelijk gevolg van de ontplooiing van de warenproductie en wel op basis van sterk vermaatschappelijkte produktiemiddelen, en hij verleent het gehele proces daardoor een merkwaardig technies (bepaald) karakter. Aan de eigenlijke problematiek gaat hij weliswaar niet voorbij, in tegendeel, maar deze wordt naar de achtergrond geschoven; men is bijna geneigd te zeggen, dat dit tegen zijn wil in gebeurt.

Läpple houdt zich bezig met de algemene produktievoorwaarden, die alleen maatschappelijk geproduceerd kunnen worden. Hij geeft daarbij een werkelijk goede kritiek op het burgerlijk begrip infrastructuur, en levert zonder twijfel ook een bijdrage tot een precisering van een marxistische begripsbepaling van de algemene produktievoorwaarden. Weliswaar verengt hij dit begrip tenslotte weer tot de “verbindende aders van een massa afzonderlijke produktieprocessen”. Dat is zeker in deze zin niet juist. Zo hoort bijv. de regulering van de waterhuishouding tot de produktie van de algemene produktievoorwaarden, maar het water is niet alleen scheepvaartweg, maar ook koelwater, en ten dele gaat het direkt het arbeidsproces in, bijv. bij een papierfabriek. Dat geldt ook voor de elektroenergie die Läpple tot algemene produktievoorwaarde benoemt, hoewel de stroom tegenwoordig ten dele reeds direkt arbeidsmiddel is geworden. Echter, het gaat hier om een vraag, die nog nauwkeuriger te onderzoeken is. Daaraan hoeft men zich niet te stoten. De algemene produktievoorwaarden winnen voor ons echter niet aan betekenis omdat ze het karakter van algemene voorwaarden hebben, maar omdat bij hen onder de voorwaarden van de partikuliere produktie het probleem van de produktie ervan, een centrale betekenis krijgt. Läpple herkent dat ook volledig terecht, en hij werkt dan ook het centrale probleem van de waardevorming van het kapitaal, dat bepaalt of en in hoeverre het kapitaal de produktie zelf op zich kan nemen, zeer goed uit. Maar juist omdat hij dit proces slechts als proces van de ontwikkeling van de produktiekrachten onder de voorwaarden van de warenproductie beschouwt verlaat hij deze centrale problematiek weer.

Wat de produktiemiddelen van deze sectoren in het bijzonder kenmerkt en ze van andere onderscheidt, is hun bij voorbaat ver ontwikkeld maatschappelijk karakter. Dit vindt zijn uitdrukking in de grote omvang van het gefixeerde (vast/vert.) kapitaal en in de daardoor bepaalde, langzame omslag van het kapitaal en de lage graad van waardevorming in deze sectoren. Het probleem spitst zich daarbinnen nog toe op het feit dat de omslag van dit kapitaal slechts gewaarborgd is, als de maatschappelijke produktie in zijn algemeenheid op een overeenkomstig hoog nivo ontwik-

12. Vgl. Läpple, t.a.p., p. 158 e.v.

keld is. De omslag van de waarde van een dergelijke produktievoorwaarde, een straat, een kanaal, een haveninstallatie, enz. veronderstelt een overeenkomstige grootte van de benutting ervan, het verkeer, de goederenoverslag, enz., dus van de produktie. De vermaatschappelijking van de produktie is dus reeds voorwaarde voor de waardeomslag van deze produktiemiddelen. Tegelijk zijn echter deze produktievoorwaarden zelf weer voorwaarde voor het feit dat deze maatschappelijkheid van de produktie überhaupt kan ontstaan. Zonder de straat, het kanaal, enz., die de fabriek met de markt en de toeleverende bedrijven, enz. verbindt, kunnen de hoog ontwikkelde maatschappelijke produktiekrachten in deze fabriek überhaupt niet winstgevend aangewend worden, en zonder het verkeer, dat hun aanwending in de fabriek met zich brengt, resp. hun vervlechting met andere produktieprocessen enz., kan de waarde van deze algemene produktievoorwaarden niet omslaan. Deze tegenspraak bewerkstelligt dat hier in eerste instantie geen voorwaarden gegeven zijn, die de produktie van deze produktievoorwaarden door het kapitaal zelf toestaan. Wél kan het kapitaal de produktie ervan op zich nemen in de sfeer van de kapitaalbeweging, als maar eenmaal het nivo van vermaatschappelijking van de produktie zo ver ontwikkeld is, dat in deze sektor de omslag van het erin geïnvesteerde kapitaal, en de waardevorming ervan mogelijk wordt.(13) Marx wijst er derhalve op, dat de mate waarin deze sektoren overgaan in de sfeer van de kapitaalbeweging, ook een indicatie is voor de graad van de ontwikkeling van het kapitalisme.(14) Men moet in het achterhoofd houden – en dat is wezenlijk – dat deze problematiek niet alleen betrekking heeft op de algemene produktievoorwaarden, maar op alle produktievoorwaarden die wijzen op een ver ontwikkeld maatschappelijk karakter. Het is juist kenmerkend voor de mate waarin de tegenspraak tussen het maatschappelijk karakter van de produktiekrachten en de huidige kapitalistische produktieverhoudingen zich toespitst, dat steeds meer sektoren, ook van oorsprong biezondere produkties, uit de sfeer van de waardevorming van het kapitaal breken en voor hun verdere ontwikkeling staatsingrijpen noodzakelijk maken. Mist men dus aan de overgang van de algemene produktievoorwaarden in de sfeer van de kapitaalbeweging de ontwikkelingsstand van het kapitalisme, zo kan men in omgekeerde volgorde de mate aflezen waarin het systeem overleefd is. Op dit aspekt van de moge-

13. Van het probleem van de realisering van de waarde en meerwaarde willen we hier afzien.
14. Vgl. K. Marx, Grundrisse zur Kritik der politischer Oekonomie, Berlijn (DDR) 1953, p. 429 e.v. Läßle citeert dit stuk van Marx op p. 114

lijkheid voor de produktie van de produktievoorwaarden, in het kader van de door de produktieverhoudingen bepaalde ontwikkelings- en reguleringvoorwaarden, ligt dus de nadruk.

Het is een verdienste van Läßple dat in zijn werkstuk deze problematiek steeds impliciet aanwezig is. Aan de andere kant is hij niet in staat de toespitsing ervan in de huidige situatie uit te werken. Voor hem blijft steeds het verschil tussen de algemene en bijzondere produktievoorwaarden in het onderzoek op de voorgrond staan. Dat de problematiek van kapitalistische ontwikkeling, die bij de algemene produktievoorwaarden vanaf het begin duidelijk is, zich tegenwoordig over alle produktiesektoren uitbreidt, kan hij echter niet inzien. Waar hij dit ziet, brengt hij de bijzondere produktievoorwaarden eenvoudigweg onder in de sfeer van de algemene produktievoorwaarden. Hij raakt daarbij zelfs met zichzelf in tegenspraak. Haveninstallaties die zo gespecialiseerd zijn, dat ze niet meer voor andere produktietakken te gebruiken zijn, schaart hij onder de bijzondere produktievoorwaarden.(15)

De distributiesystemen van de elektro-energie, waarvoor dat eveneens geldt, stellen hem daarentegen in staat (omdat het gaat over distributiesystemen, dus om verbindende aders), de elektriciteitsvoorziening te rekenen tot de algemene produktievoorwaarden. Deze barrière die hij niet kan doorbreken komt duidelijk voort uit zijn foutief theoretisch uitgangspunt. Hij blijft hangen in de warenproduktie met welke ontwikkeling ook de relatieve betekenis en de omvang van de algemene produktievoorwaarden moeten toenemen.

Hoezeer dit uitgangspunt grenzen stelt aan zijn inzichten, blijkt in deze samenhang uit het feit dat hij de waardewet tot het enige kapitalistische reguleringsmechanisme verheft.(16) De waardewet reguleert weliswaar ook de kapitalistische warenproduktie, maar zet zich in de warenproduktie heel algemeen door. Het zijn de specifieke kapitalistische vormen waarop deze zich doorzet, die van belang zijn. Wat hier ontbreekt is het winstmechanisme van de maatschappelijke produktie.

Omdat Läßple op zo'n algemeen nivo de probleemstelling benadert, en in laatste instantie steeds weer afziet van de specifiek kapitalistische verhoudingen, voert hij de groeiende betrokkenheid van de staat in het reproductie- en waardevormingsproces van het kapitaal dan ook niet terug op de toespitsing van deze tegenspraak en op het daaruit resulterende falen van de winst als maatstaf voor de rationaliteit van de ontwikkeling, maar voert hij dit terug op de heel normaal toenemende omvang van de algemene pro-

15. Läßple, t.a.p. p. 163 (voetnoot).

16. T.a.p. p. 162

duktievoorwaarden, die voortkomt uit de vermaatschappelijking van de produktie, uit de “ontplooing” van de warenproduktie. Als eindresultaat blijft, wat de analyse van het huidige kapitalisme betreft, de merkwaardig inhoudsloze vaststelling over, dat de algemene produktievoorwaarden zich uitbreiden. (17)

Datzelfde geldt ook voor het begrip algemene produktievoorwaarden zelf. Het is hoog tijd het burgerlijke begrip infrastructuur door een marxisties begrip te vervangen om juist de uitbreiding van de in deze sektor gegeven ontwikkelingsproblematiek resp. waardevormingsproblematiek over de andere sectoren goed te kunnen weergeven en tegen elkaar te kunnen afwegen. Goede aanzetten voor de ontwikkeling van een dergelijk begrip zijn bij Läßle terug te vinden. In de konsekwenties echter breidt hij het begrip inhoudelijk dan zodanig uit – ook de verenging tot de “verbindende aders” wordt feitelijk door hemzelf doorbroken, m.i. is dit niet zonder meer houdbaar – dat de kapitalistiese problematiek in haar geheel verdwijnt. Op het einde laat hij ons dus met een zo vaagomschreven begrip algemene produktievoorwaarden zitten, dat men met dit begrip nog minder kan beginnen dan met het begrip infrastructuur, waarin in ieder geval nog de kwestie van de waardevorming van het kapitaal impliciet besloten ligt. Wat overblijft is een slecht geweten als men het verder nog gebruikt.

17. Vgl. Läßle, t.a.p. p. 185 e.v. (slotopmerkingen).

* Opmerking tot slot: Nadat de voor u liggende bijdrage reeds was vastgesteld verscheen een artikel "Zur neueren marxistischen Diskussion über die Analyse von Form und Funktion des bürgerlichen Staates" van B. Blanke, H. Jürgens en H. Kastendiek (in: Probleme des Klassenkampfes, nr. 14/15, 1974), waarop op deze plaats niet meer kan worden ingegaan, maar dat wel genoemd kan worden, omdat het van dezelfde opvatting uitgaat als de andere werken, en tegelijk echter dit foutieve aan het uitgangspunt bijzonder duidelijk zichtbaar maakt. In eerste instantie lijkt het of de samenstellers een stap verder zetten tot aan de eigendomsverhoudingen. Feitelijk nemen ze echter met hun begrip van de eigendomsverhoudingen niet de kapitalistische produktieverhoudingen — die ook bij hen wezenlijke verhoudingen tussen de warenproducenten zijn — maar nemen ze de afgeleide rechtsverhoudingen met als resultaat, dat de burgerlijke staat bij hen in zekere zin nog slechts tijdelijk een klassefunctie vervult. De logiese keerzijde van de medaille: het monopolie wordt überhaupt niet behandeld, hoewel hierin toch de eigenlijke problematiek van de ontwikkeling van de kapitalistische produktieverhoudingen ligt. Klaarblijkelijk zien ze dat niet in, omdat ze niet de produktieverhoudingen maar de rechtsverhoudingen voor ogen hebben die immers niet veranderen.